

Н. І. Зикун,
канд. філол. наук

УДК 007: 304: 070

Типологічні особливості гумористично-сатиричних видань Наддніпрянщини початку ХХ ст.

У статті досліджено процес виникнення гумористично-сатиричних видань Наддніпрянської України початку ХХ ст. та формування їх типологічних особливостей.

Ключові слова: тип видання, типологічні особливості, гумористично-сатиричний журнал, карикатура.

Преса певного історичного періоду є складною й динамічною системою, представленою різноманітними типологічними групами видань, виникнення яких, як уважають дослідники [1, 15], зумовлене соціальною потребою аудиторії в інформації, технічними можливостями, соціально-політичними, економічними й духовними завданнями. Вітчизняні журналісткознавці різного часу приділяли увагу релігійним, молодіжним, педагогічним та іншим типам друкованих ЗМІ. Помітним явищем в українському публіцистично-культурному просторі стали гумористично-сатиричні видання, які, однак, не були об'єктом комплексного аналізу. Власне, не мало визначення й саме поняття «сатиричне (чи «сатирично-гумористичне») видання», не окреслені його типоформувальні ознаки. Метою статті є дослідження процесу виникнення гумористично-сатиричних видань Наддніпрянської України початку ХХ ст. та формування їхніх типологічних особливостей.

Найменшою структурною одиницею загальної системи преси, що береться за основу аналізу, є тип видання [2, 17]. Поняття «тип видання» має кілька дефініцій у сучасних журналісткознавчих дослідженнях, де зазначено наявність як спільних рис, так і специфічних ознак у певній групі періодичних видань. Я. Засурський визначає його як «основний образ схожих між собою періодичних органів, які утворюють специфічну групу» [3, 22]. Як зразок видання, розрахований на певну читацьку аудиторію, кваліфікує тип газети чи журналу С. Радченко [4, 131]. Є. Корнілов під типом видання розуміє «історично складену сукупність газет і журналів, єдине стійке утворення, яке формується трьома основними чинниками: видавець-призначення-аудиторія» [5, 10]. Науковці визнають зумовленість виникнення типу періодичного видання, визначення його типоформувальних ознак соціальними чинниками [6, 22]; обґрунтовують можливість різної сукупності типоформуваль-

них ознак, серед яких, залежно від конкретних умов виникнення й розвитку тієї чи іншої групи видань, на перший план можуть висуватися аудиторія, видавець, мета й завдання видання, що визначають інші типологічні ознаки (внутрішня структура, жанрове розмаїття, особливості оформлення тощо) [1]. О. Школьна, диференціюючи періодичну пресу Катеринославської губернії 1838–1917 рр., бере до уваги такі критерії, як періодичність, тематика та видавець. Саме за тематичною спрямованістю вона виокремлює сатирично-гумористичні видання поряд із громадсько-політичними, літературно-мистецькими, молодіжними, дитячими, релігійними, науково-популярними, спеціалізовано-фаховими, статистичними і рекламно-довідковими [1, 52].

Тематичну спрямованість і цільове призначення розглядає серед основних типоформувальних ознак і О. Акопов [6, 48].

Поряд з іншими типологічними ознаками В. Бакшин зазначає також структурні й графічні. Останні особливо важливі для аналізу гумористично-сатиричних видань: композиційні, шрифтові, ілюстративні, а також ознаки за розміром та кольором [7, 7]. Дослідниця запорізької преси 20–40-х рр. ХХ ст. І. Герман типи періодичних видань диференціювала за територіальними, національно-мовними ознаками, періодичністю, способами впливу на читача, змістом, формальними показниками (жанр, стиль, графічне оформлення видань), обсягом, накладом, внутрішньою структурою [8].

Дослідниця Т. Хітрова, посилаючись на російських науковців, зауважує, що інколи типологічний підхід підмінюється класифікацією [2, 22], яка «дає змогу розділити сукупність видань на класи, підкласи, групи, підгрупи, з тим, аби, визначивши за тією чи іншою ознакою їх спільні й відмінні риси, за необхідністю вивчати той чи інший клас чи групу видань» [6, 47]. Тобто, на думку Т. Хітрової, завданням

класифікації є розподіл на групи системного об'єкта, тобто преси, з метою виявлення подібності видань, на основі чітких критеріїв ідентифікації [2, 52].

У російській журналістиці другої половини XIX ст. особливе місце займали журнали суспільно-політичного та літературно-критичного спрямування. Однак процес диференціації друкованих видань тривав, з'являлися спеціальні журнали: медичні, історичні, технічні, педагогічні. Однією ж з особливостей літературного життя кінця 50–60-х рр. XIX ст. стає розквіт сатиричної та гумористичної журналістики. Саме сатиричне спрямування відіграло свого часу важливу роль у виділенні публіцистики з літературного середовища та становлення власне журналістики. «Предтечею» виникнення сатиричних видань як таких можна вважати «Сатиричний вісник» (1790–1792), що виніс слово «сатиричний» у назву. У XVIII ст. сатирична публіцистика збагачується, розширюються її функції. Формуються такі особливості, як: періодичність, обсяг, наявність карикатур, які, проте, на цьому етапі лише ілюстрували тексти. З часом роль ілюстрацій у реалізації функцій сатиричної публіцистики зростає. У 1808 р. у Росії з'явилося особливе видання – «Журнал карикатур на 1808 рік в особах». Внаслідок похвального громадського руху в 60-х рр. XIX ст. коло сатиричних видань збільшується. З'являються вони й на територіях, віддалених від російської столиці: у 1816 р. вийшов «Харьковский Демокрит». Особливо «урожайним» для сатиричної публіцистики став період першої російської революції, червень 1905 – перші місяці 1906 р., коли царський уряд пом'якшив цензурне законодавство.

Таку саму тенденцію спостерігаємо і в українській журналістиці: А. Животко наголошував на розгалуженні української преси. Крім органів суспільно-політичного та літературно-наукового характеру, після революції 1905 р. з'являлися видання, які зосереджувалися на розв'язанні спеціальних завдань, пов'язаних із вимогами й потребами суспільства: мистецькі, педагогічні, дитячі. Виходять також господарські, природознавчі, кооперативні, медично-санітарні і, врешті, сатирично-гумористичні видання [9]. Н. Сидоренко пише про регіональну українську пресу цього періоду, різноманітну за своєю тематичною спрямованістю: суспільно-політичну, молодіжну, науково-популярну, релігійну, літературно-культурну [10, 6]. У цей самий час, як зазначає дослідниця, на Полтавщині з'являються і гумористично-сатиричні видання.

Гумористично-сатиричні видання стали помітним явищем тогочасної української журналістської публіцистики. Першим з них був

«Шершень», що почав виходити в Києві 6 січня 1906 р. як сатирично-гумористичний щотижневик «з малюнками й картинами на суспільні і політичні теми, за типом столичних сатиричних журналів» (таким чином редакція журналу зізналася в орієнтуванні на революційні петербурзькі сатиричні журнали), за редакцією В. Лозинського. Перше число «Шершня» було конфісковано, загалом він протримався півроку. Ще коротшим був вік часопису «Хрін», єдиний номер якого вийшов 13 квітня 1908 р. за редакцією П. Богацького зі змістом, присвяченим III Державній Думі [9].

Сатиричні твори, покликані критично оцінити явища сучасного життя, характеризувалися такими загальними ознаками, як оперативність, лаконічність, точність, виразність, гострота формулювань. Незважаючи на це, спочатку вони використовувалися не тільки на газетних шпальтах, що переслідують мету повідомлення найбільш свіжої інформації, а й на сторінках журналів, що відрізнялися великими можливостями публіцистичного відображення дійсності, аналізу та коментування суспільних явищ і процесів.

Науковець Є. Демченко з розвитком революційного руху 1905–1907 рр. пов'язує твори політичної журнальної графіки: у Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві та інших містах України вийшло понад 40 журналів та ілюстрованих додатків до газет, в яких вміщувалися гострі дотепні малюнки та карикатури, спрямовані проти самодержавства. У листопаді 1905 р. з'являється рубрика «Шаржі і карикатури» в ілюстрованих додатках до деяких київських газет [11].

Якщо найурожайнішим для російської сатиричної журналістики став 1905 р., то особлива роль в історії української преси належить 1906 р. Він, на думку Д. Дорошенка, посідає в історії громадського життя України виняткове, епохальне місце. Саме 1906 р., як вважає дослідник, «до широких українських степів докотилися хвилі» загального всеросійського руху, який глибоко зворухнув усі верстви українського народу [12, 114]. Але, як вважає історик, в українського суспільства забракло сил (або відповідного вміння й енергії), щоб використати громадський рух для задоволення власних національних потреб народу [12, 117]. Єдиним конкретним здобутком українства наприкінці 1905 р. було «придбання преси, а також можливості друкувати книжки українською мовою». Є. Демченко доходить висновку, що розквіт політичної графіки в журналах та ілюстрованих додатках до київських газет припадає на 1907 р. і наступні [13, 82].

У процесі дослідження української журнальної періодики за взірці бралися не лише російські, а й європейські видання. М. Грушевський, порівнюючи російські «товсті» журнали й українські

видання, зауважує, що «у Росії звикли до журналів ставити вимоги інші, ніж у Західній Європі, де не знають ані таких «толстых» журналів, ані такої повноти й безкінечності їх програми» [14, 291]. Товсті журнали в Росії він також уважав більше пережитком, аніж вимогою часу й передрікав, що цей тип буде слабшати з розвитком щоденної преси й публіцистичної літератури народу.

Таким чином, початок ХХ ст. дає підстави говорити про формування в українській журналістській практиці типологічної групи видань, які хоча й розрізнялися за колом порушуваних проблем, гостротою критичних публікацій, архітектонікою, стилем, однак мали відчутне критичне, соціальне спрямування сатиричних видань. Їх виникнення було зумовлено першочерговою завдання боротьби з соціальним поневоленням, рухом за національне самовизначення, суспільною потребою саме в певному типі інформації, технічними можливостями.

Погоджуючись із І. Герман, що тип видання – поняття історично обмежене, змінне в часі [8], простежимо процес відображення підходів до виокремлення сатиричних видань у науковому дискурсі. Б. Левінтов – один із небагатьох дослідників, які роблять спробу дати визначення поняттю «сатиричне видання». Він застерігає, що термін «сатиричні журнали» може бути прийнятий із певною мірою умовності. До них він пропонує зараховувати видання, в яких сатира й карикатури займають центральне місце. Однак неодмінним їх компонентом була «громадянська лірика», приділяли увагу й публіцистиці, особливо творам із використанням алегорії [15, 273]. Аналіз підзаголовків російських сатиричних журнальних видань 1905–1907 рр. засвідчив, що лише частина цих журналів іменувала себе «сатиричними» та «суспільно-сатиричними», «літературно-сатиричними», «політико-сатиричними й художніми», траплялися навіть «художні» [15, 273].

Український дослідник Ю. Івакін зазначав, що в середині ХІХ ст. утвердилася форма ілюстрованого сатиричного журналу. Сатиричний журнал він визначає як синтетичну форму, що являє собою єдність літератури і графіки (карікатури) [16]. Розвиток у 1905–1907 рр. типу журналу з домінуванням образотворчого матеріалу й використанням кольору як потужного засобу емоційного впливу зазначає і Г. Стернін [17]. С. Махоніна також наголошує, що в 1905–1907 рр. дуже часто саме зображальна частина формувала сатиричний журнал, тому участь хороших художників сприяла його успіху [18].

Таким чином, у сатиричних журналах у різні періоди змінювалося співвідношення образотворчої й вербальної складових. Зменшення обсягу й значення ілюстрацій сприяло згодом і розвитку системи жанрів сатиричної журналістики.

Дослідник преси доби Центральної ради П. Федоришин указує на розповсюдження з 1917 р. національних гумористично-сатиричних журналів, коли радянських видань такого типу ще не було. Одним із перших часописів він називає «Будяк», який виходив у Києві з листопада 1917 р. за редакцією С. Паночіні [19, 36]. В огляді цього часопису «Книгар» зазначав досвідченість редактора, чепурність та охайність зовнішнього вигляду журналу й висловив сподівання, що «Будяк» має всі підстави зацікавити читача в інтелігентних українських родинах [9].

Пізніше з'явилися двотижневик «Гедзь» і місячник «Реп'яхи». Попри доволі критичну оцінку цих органів А. Животком, П. Федоришин зазначає, що саме ці видання спричинилися до вироблення моделі українського сатирично-гумористичного журналу, в якому дотепне слово поєднувалося зі зрозумілою всім читачам карикатурою; саме на їхніх сторінках зароджувався новий тип української сатиричної публіцистики. П. Федоришин так окреслює їх макет: «...ціла перша полоса традиційно відводилася малюнку на актуальну тему, друга – містила один-два малюнки з короткими текстівками і невеликим за обсягом текстовим матеріалом. На третій здебільшого були один малюнок і один-два більші за розмірами текстові матеріали. Четверта і п'ята полоси зверстувалися симетрично до другої і третьої, на розвороті друкувався великий малюнок, інші сторінки були оформлені відповідно як перша-друга і третя-четверта. На останній полосі також друкувався великий, на цілу сторінку, малюнок» [19, 37].

За влучним висловом О. Аكوпова та Є. Корнілова, «уся історія журналістики – це історія типологічних шукань видань, жанрів та інших категорій преси. Створення будь-якого періодичного органу починається з проектування типологічних характеристик: читацької аудиторії, призначення, змісту, зовнішньої і внутрішньої структури, видавничих параметрів тощо» [20]. Поділяємо позицію Є. Корнілова про те, що до найважливіших типологічних характеристик видання можна зарахувати: зміст; відображувану сферу дійсності; програму видання; авторський колектив; внутрішню структуру, представлену відділами й рубриками; жанри; періодичність; обсяг; наклад; оформлення [5]. Д. Григоращ так визначає сатиричні журнали: «...періодичні видання, у яких публікують твори сатиричного або гумористичного характеру (памфлети, фейлетони, байки, гуморески, епіграми, карикатури, шаржі). Виходять масовим тиражем і розраховані на широкі групи населення. Основною ознакою, за якою вони виділяються в окрему групу, є врахування характеру вміщуваних творів. Специфічні особливості цих видань – висока критична спрямова-

ність, викриття негативних явищ, таврування й різкий осуд ідейних супротивників і класових ворогів» [21, 219].

Серед найважливіших особливостей українських сатиричних журналів цього періоду можна назвати: 1) обсяг – українські сатиричні й гумористично-сатиричні журнали невеликого обсягу, тонкі, що відображає орієнтування на європейську традицію, а не на російську практику з розповсюдженням так званих «товстих журналів»; 2) періодичність – щотижневики або двотижневики; 3) оформлення (або графічні ознаки) – аналізовані видання ілюстровані, причому з самостійним значенням різних видів ілюстрацій, переважно карикатур; 4) поєднання сатири й «громадянської лірики», публіцистичних творів, особливо з використанням алегорії; 5) переважання невеликих за обсягом жанрових форм; 6) наявність у складі авторського колективу професійних художників, які інколи відігравали основну роль у розробці концепції видання.

Таким чином, соціально-політичні, економічні й духовні чинники та важливі завдання національного звільнення сприяли формуванню на початку ХХ ст. на території Наддніпрянської України типу сатиричного друкованого видання (журналу) з притаманною йому низкою типологічних ознак, які з часом змінювалися.

1. Школьна О. Становлення та розвиток системи періодичної преси Катеринославської губернії 1838–1917 рр. : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / О. Школьна. – К., 1997. – 201 с.

2. Хітрова Т. В. Періодичні видання Запорізького краю початку ХХ ст.: типологічна система : монографія; каталог видань; хрестоматія / Т. В. Хітрова. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2011. – 284 с.

3. Система средств массовой информации России : учеб. пособ. для вузов ; [под ред. Я. Засурского]. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 259 с.

4. Радченко С. С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918–1925 гг. / С. С. Радченко. – К. : Вища школа, 1989. – 337 с.

5. Корнилов Е. А. Типология периодической печати: основные понятия и категории // Типология периодических изданий. – Ростов н/Д : Ростов. ун-тет, 1919. – С. 7–31.

6. Акопов А. Методика типологического исследования периодических изданий (на основе специ-

альных журналов) / А. Акопов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1985. – 96 с.

7. Бакишин В. Типологические характеристики еженедельника / В. Бакишин. – Владивосток : Ролян, 1984. – 98 с.

8. Герман І. Запорізька преса 20–40-х рр. ХХ ст.: жанрово-стильові особливості : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / І. Герман. – К., 2003. – 210 с.

9. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с. [Електронний ресурс]. – URL: www.twirpx.com/file/240520/.

10. Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1838–1917 рр.) : список / [укл. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна]. – К., 1996. – 126 с.

11. Демченко Є. П. Революційна боротьба трудящих України в 1905–1907 рр. / Є. П. Демченко. – К. : Наук. думка, 1980. – 148 с.

12. Дорошенко Д. Україна у 1906 році // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / [уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко]. – К. : Дослід. центр іст. укр. преси, 1999. – С. 114–130.

13. Демченко Е. П. Политическая графика Киева периода революции 1905–1907 гг. / Е. П. Демченко. – К. : Наук. думка, 1976. – 186 с.

14. Грушевський М. До наших читачів у Росії // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / [уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко]. – К. : Дослід. центр іст. укр. преси, 1999. – С. 287–291.

15. Левинтов Б. М. Сатирическая журналистика 1905–1907 гг. // Вопросы сов. л-ры. – М.; Л., 1957. – Вып. 5. – С. 269–318.

16. Івакін Ю. О. Про езопівську мову сатиричних журналів епохи першої російської революції / Ю. О. Івакін // Відображення першої російської революції в українській та російській літературі. – К., 1956. – С. 164–165.

17. Стернин Г. Графика русских сатирических журналов 1905–1906 годов // Искусство. – 1955. – № 3. – С. 33–38.

18. Махонина С. Я. Русская легальная журналистика XX века (1905 – февраль 1917) (опыт системного исследования) // Из истории русской журналистики XX века. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984.

19. Федоришин П. Преса і українська державність (1917–1920 рр.) / П. Федоришин. – Тернопіль, 1996. – 177 с.

20. Корнилов Е. А. Типология в современной науке о печати. К постановке проблемы / Е. А. Корнилов, А. И. Акопов // Типология периодических изданий. – Ростов н/Д : Ростов. ун-тет, 1919. – С. 21–30.

21. Григораш Д. С. Журналістика у термінах і виразах / Д. С. Григораш. – Львів, 1974. – 294 с.

Подано до редакції 17. 09. 2013 р.

Zykun Nataliya. The typological special features of the humorous – satirical editions of the Naddnipryanshyna region of Ukraine at the beginning of the XXth century.

The author researches the process of humorous, satirical publications on the Naddnipyanska Ukraine at the beginning of XX century and the formation of their typological features.

Keywords: type of publication, typological features humorous, satirical magazine, cartoon.

Зыкун Н. И. Типологические особенности юмористическо-сатирических изданий Приднепровской Украины начала ХХ в.

В статье исследован процесс возникновения юмористическо-сатирических изданий Приднепровской Украины начала ХХ в. и формирование их типологических особенностей.

Ключевые слова: тип издания, типологические особенности, юмористическо-сатирический журнал, карикатура.